

א. בלי עוגן הצלה

אהרן שמואל ליברמן

1

בעיירה ליטאית קטנה (לונה, פלך גרודנה) נולד במאי 1845 אהרן שמואל ליברמן לאביו אליעזר דוב, המשכיל הסופר העברי, שבילדותו היה "עילוי" ובבחרותו "פרוש" (בקובנה); אלא שהמגע עם אברהם מאפו וההשפעה של "רוח-הזמן" הוציאוהו מעולמו המסורתי והכניסוהו לעולם רחב וחפשי יותר. הוא לא היה אחד מגדולי התקופה; אבל כל הגדולים שלה — מאפו, שולמן, אד"ם הכהן, שד"ל ועוד — הוקירוהו מאוד והחשיבו את מאמציו הספרותיים, שהצטיינו ביפי סגנונם ("מגילת ספר", "צדקה ומשפט" ועוד).

אבי אביו של אהרן שמואל היה רב ומקובל, והשפעתו על הנכד הצטרפה אל השפעת האב, מעריץ ההשכלה; ושתים אלה מילאו תפקיד ניכר בעיצוב אישיותו של חלוץ-הרוח לעתיד-לבוא. בחינוכו של ליברמן לא היה מקום למלחמה הידועה בין אבות ובנים, והדרך להתפתחות כשרונותיו הטבעיים רבי-הצדדים היתה סלילה לפניו. על שנות ילדותו אין לנו ידיעות מפורטות ועל בחרותו ידוע, כי כשש שנים היה תלמיד בבית-המדרש לרבנים ומורים בוילנה (שאחד המורים בו היה אז אד"ם הכהן, ואחר כך יהושע שטיינברג). ובשנת 1867 קיבל את התואר "מורה בבית-ספר ממשלתי ממדרגה ראשונה". בין השאר הצטיין שם במלאכת השירטוט והציור.

בעודנו תלמיד באותו מוסד התחיל ליברמן לעסוק

1 על כל פנים לא מצאתי כמו אלה לא במחברותו של צבי קרול ("חי א. ש. ליברמן", תרצ"ב) ולא כזו של מ. אירווענסקי ("אהרן שמואל ליברמן" — זיין שטורמישער לעבען אין סראגישער סוף, 1934). אמנם כל פרשת חיו של גיבורנו הסראגי סופרה בהרחבה ברומאן בן שני חלקים על-ידי סופר אידישאי ברוסיה (אורזאם קאהאן; "ארן ליבערמאן — היסטארישער ראמאן", ערשטער בוך, 1935), אבל במקרה כזה הלא אראפטר לדעת, איפה הוא הקו המבדיל בין עובדות מדויקות לבין "המצאותיו" הרמיוניות של המחבר.

בעבודה ספרותית. הוא הודיע גם על חיבור ספר גיאוגרפי בעברית («מחקרי ארץ כנען וסלע ערב»), שלא נתפרסם לעולם. כשנה אחת לפני גמר לימודיו נשא אשה ממשפחת טרוצקי האמידה בוויילנה. לאחר שקיבל את תעודתו יסד וגיהל בית-ספר פרטי בסובאלק. ואולם חלמו היה להתמחות במקצוע טכני-אמנותי. ולשם כך נסע בשנת 1869 לפטרבורג ונכנס שם למכון-לטכניקה. אלא שמשפחת חותנו התרוששה פתאום, והוטל עליו — כעבור שנה אחת — לשוב לוויילנה, שם קיבל משרה בסוכנות לאחדיות.

על כל פנים לא עברה שהותו בעיר הבירה ללא השפעה עמוקה על חייו העתידיים; כי המגע עם תלמידי בית-האולפן הגבוהים שם, שרבים מהם היו חדורים רוח מרד וחלמו על מהפכה מדינית-כלכלית, עורר בקרבו תסיסה רוחנית נמרצה, וזו כיוונה את צעדיו במשך כל שארית ימיו, וקבעה לו מקום מיוחד בתולדות התנועה הסוציאליסטית בישראל.

*

ליברמן התחיל בשנת 1872 את פעילותו המהפכנית המעשית (יחד עם א. פינקלשטיין) באירגון תלמידי בית-המדרש לרבנים לחוגים להשתלמות-עצמית ולתעמולה סוציאליסטית. בימים ההם היה הדבר מסוכן מאד, ולא יכול היה להביא לידי תוצאות של ממש. כשנערך בשנת 1875 חיפוש באותו מוסד נמצאו שם תעודות «חשודות», ודבים מהגזכרים בהן נתפסו למלכות. מספר מעושי התעמולה האסורה הספיקו להימלט לחוץ-לארץ, ובין אלה היה גם ליברמן. בבדלין עלה בידו לייסד אגודה סוציאליסטית, כסניף עברי ל«אינטרנאציונל». ואולם מרכז הפעילות המהפכנית נמצא אז בלונדון, ושמה עבר ליברמן כעבור זמן לא רב ונתקבל בדצון על-ידי החוגים הסוציאליסטיים הרוסים. הוא התקרב בייחוד אל לאורוב ונעשה אחד מהעוזרים בכתב-עתו «קדימה» («ופאָרְוּד»). האם נגרר ליברמן אחרי הזרם הכללי, הקוסמופוליטי, של התנועה הסוציאליסטית, שסחף בימים ההם חלק מהנוער היהודי, —

* בית-המדרש הווילנאי, שנהפך אחר כך לבית-מדרש למורים בלבד, נשאר מקום-תעמולה לתנועות חברתיות. בשנות למדי בו (1893—1897) הורגשה בו בחזקה התנועה הבוגריסטית, וחיפושים וגירושים התרחשו לעתים קרובות למדי.

הן ולאן. הן, מפני שלצד זה משכה אותו ה"השכלה" שלה ההגיון הקר, הפשטות של תכנית-המהפכה. ולאן — משום שחלק יסודי מהשכלתו היה מעורה בקרקע השפה הלאומית ובספרותה הלאומית-ההיסטורית; ומגוריו המורשתי סירב לקבל על עצמו את מרותו של ההגיון הקר; והתכנית הפשוטה והברורה כל-כך דרשה עיון.

אמנם ליברמן היה בטוח, כי כאשר ישתלט הצדק בעולם "תצלול שאלת היהודים בשאלת מין האדם כולו" (כזאת כתב במאמר ראשי "שאלת היהודים", בחוברת א' של "האמת"), והאדם צריך להילחם על נפשו עם הטבע כולה, אבל תכסיסי מלחמתו צריכים להיות רק האחדות והאחוה בין כל בני-מינו (מתוך המאמר "מלחמת היקום בעד קיומו", בחוברת ב' של "האמת"). ואולם הוא הרגיש, שעד שיבואו ימות המשיח הללו, יוסיפו להתקיים הבדלים לאומיים שונים ותנאי-קיום מיוחדים לכל אחד מהלאומים האלה — ולא נכון להתעלם מהם ולעבור עליהם בשתיקה.

לגבי סוציאליסטים בני עמים אחרים לא היה בנדון זה מקום לשאלה: המנהיגים הרוסים, למשל, של התנועה הזאת דיברו אל בני ארצם קודם-כל ויותר-מכל על שיהרור רוסיה מהמשטר המדיני והכלכלי, אשר שרר בה בתקופה ההיא. ואילו המנהיגים מבני עם ישראל פנו אף הם רק אל העם הרוסי, כאילו אין באופיים, במסורתם ובתנאי-קיומם של היהודים שום דבר המבדיל אותם מיתר תושבי הארץ, ואין כל צורך לטריח בגללם טרחה מיוחדת.

ליברמן לא יכול היה להשלים עם יחס מסולף זה, ודרש התחשבות עם המציאות היהודית הקיימת, כבסיס לתעמולה סוציאליסטית וגם כשדה-פעולה לטיפוח התרבות הלאומית. שאיפתו זו לא התבטאה בפירוש במלים שהשתמשנו בהן כאן, אבל היא התגלתה בכל פעילותו האירגונית והספרותית, אשר בגללה הוא נחשב בצדק לראש וראשון בין הוגי-הרעיון של זיווג הלאומיות הישראלית עם הסוציאליזם הבין-לאומית; ויחס ההערצה אל זכרו מצד מגשימי הרעיון בארצנו הוא בבחינת יחסם של נאמני אידיאל נשגב אל דבר פלאי ונשכח למחצה, אשר חזה את בואם וניבא את עתידם.

אמנם כן: אהרן שמואל ליברמן היה חלוץ לרעיון חדש, ודרכו הסוגה בקוצים הוליכה אותו — במקצת בשל סגולות רוחו המורשתיות והנקגות ובמקצת בשל מקרי חייו-הנסערים — לקראת אכזבה גורלית.

II

כל אישיותו של ליברמן היתה כרגיל עושה רושם מושך-לב על פוגשיו. יפי מראהו, הדקרוק שנהג תמיד בתלבושתו, נועם הליכותו, רוחב ידיעותיו, ציינו אותו כאדם יוצא מן הכלל. מלבד זאת היה כוחו בפיו ובעטו. ישרה־הגיונו ונאמנות־רגשותיו הוכרו בכל שהיה אומר וכותב. אמנם בסך־הכל הספיק לכתוב אך מעט. ואולם גם במעט זה התגלתה התעניינות רבת־צדדים ויכולת הבעה גדולה. הוא פירסם ב"השחר" של סמולנסקי³ סיפור טנדנציוזי (חזות הכל"), וב"המביט" — מאמרי־מדע מעניינים (חתומים בשם "בר־דרורא"). אך עיקר כשרונו הספרותי בא לידי גילוי במאמריו הפובליציסטיים, שנדפסו בלי חתימת שמו בחוברות העתון הסוציאליסטי העברי הראשון "האמת", שנוסד ונערך על־ידו.

קודם לכן (בשנת תרל"ו) פירסם בלונדון כרוז "אל שלומי בחורי ישראל", שתורגם גם לאידית ורוסית, ועשה רושם חזק על קוראיו־בסתרה⁴.

קרוב לאותו זמן יסד ליברמן באותה עיר "אגודת הסוציאליסטים העברים", ואת תקנותיה חיבר בעברית; כי — לדעתו — רצוי ונכון היה לפנות ראשית־כל אל המשכילים־בעם, שיהיו מסוגלים יותר לתפוס את חשיבות האידיאל הסוציאליסטי ואת נחיצותו. וקרוב יותר לאמת, שהוא בא לידי "פירוש" זה, משום שאהבתו הדומאנטית לשפת הנביאים, החזוים והמשוררים כיוונה את מחשבתו במגמת השמירה על ערכים לאומיים יקרים; ואפשר גם כן שמתוך רגישותו האסתטית המפותחה מאוד נתפס ליופיה של "השרידה היחידה", והעדיף אותה על הלשון העממית. מאותם הטעמים התנגד

³ כרומאן־חיו, שנוכר בהערה 1, מתוארת תמונה של התרגשות בישיבת וולוז'ין, כשהמשגיח מצא טפסים של כרוז זה בין דפי הגמרות של כמה מהבחורים, והביא את הדבר לפני הנצי"ב. ולא ידוע לי, כמה מן האמת יש בתיאור זה, ומה הוא חלקו של "מיטב השיר"...

⁴ מוריס וינצ'בסקי (בן־נץ) מספר, כי ליברמן, מתוך נטייה חזקה לאמנות, הקפיד לא רק על צחות סגנונו העברי, אלא גם על יפי כתב־ידו, ואותיותיו היו מצויירות, יותר משהיו כתובות, (געזאמלטע ווערק", ניינטער באַנד, ערשטער טייל, 1927).

הסוציאליסטן הנלהב הזה גם לחילול קדשי ישראל בציבור. ולא מן הנמנע, שכל הנטיות ה"מזרות" האלה אצל המארגן והמנהיג של אגודה סוציאליסטית בימים ההם לא היו לדצון לכמה מבני החבורה הקטנה שהתרכזה סביבו.

על כל פנים לא אדכו ימי קיומה של אותה אגודה: בסוף דצמבר 1876 היתה ישיבתה האחרונה, לאחר שלי בד מן התפטר זמן־מה קודם־לכן מהמוכירות. ואין ספק, שלא הסיבה המשוערה למעלה בלבד, ואף לא היא בעיקר, גרמה לכשלון זה. יש כמה סימנים לדבר, שמייסד האגודה היה איש נעדר־מנוחה ונרגז־עצבים בפנימיותו. וגם חוסר־גמישות, כפי הדרוש בחיים פוליטיים, ועמידה יתירה על דעתו, וכמובן התחרות חשאית בין אחדים מהחברים, סיעו בוודאי לזה שיתרבו סיכסוכים פנימיים וילבשו צורה מעליבה: הגיע הדבר לידי כך, למשל, שהאשימו את לי בד מן, כי הוא עושה כל אשר הוא עושה "לשם התפארות".

הרושם שהטלת אשמה כזאת עלולה לעשות על אדם רגיש, שהקדיש את עצמו לדעיון גדול ובהתמסרו לו ויתר על זכות הנאה שלמה מחייו הפרטיים, מובן הוא מאליו: הן הוא לא ביצר לעצמו מעמד בטוח בחיים, הוא הוכרח לעזוב אשה טובה וילדים חביבים ולנדוד בלי אחיזה של ממש כארצות־נכר. הוא חזה את חזון הגאולה לעמו ולכל המין האנושי, והנה נתקל בסיכסוכים פעוטים ובחשדים מחפירים.

*

ואולם על אף גודל האכזבה לא נפלה עליו רוחו. כי מיטב חלומו היה שמוד עוד בלבו, ואל גישומו של זה ניגש עתה בכל המרץ ובכל המסירות, שהיה מסוגל להם: הוא יסד במה ספרותית עברית להפצת הרעיון הסוציאליסטי, שמעליה יוכל להשמיע את קולו יחד עם חבר אחים־לדעה באוני קהל רחב, שיקשיב ויאמין ולא יבקש חשבונות קטנים. הגיעה השעה להגיד את "האמת".

לשם ייסוד כתב־עת בשם רבי־הבטחה זה עובר לי בד מן לזוינה — המרכז לחכמים וסופרים עברים, ובראשם פרץ סמולנסקי, בעל "השחר".

ההתלהבות, שבה התמסר לי בד מן למפעלו החלוצי החדש, הקשיים והמכשולים שנתקל בהם על כל צעד וצעד, והמאמץ הכביר

להתגבר עליהם, הם חומר מעניין לתיאור מיוחד; ואולם בקשר לנושא שלנו יש יתר חשיבות לתוצאות המעציבות של הנסיון הנועז הזה. הנסיון לא הצליח, ולאחר שהופיעו שלוש חוברות של „האמת“ נפסק קיומו של כתבי־העת הסוציאליסטי העברי, והאכזבה הזאת פצעה את לבו של יוצרו פצע בלי־ירפא; זו היתה לו מפלה, שאין עוד אחריה תקומה — בייחוד אולי מפני התקוות המוגזמות אשר שם במבצד־רחו האחרון הזה.

ומה שאירע בחייו אחד כך עלול היה רק לחזק את יאושו ולהשמיט את הקדקע מתחת רגליו. כי החשדים שמשך על עצמו בעיני המשטרה האוסטרית נגמרו בחיפוש בדירתו, ושם נמצאו בין השאר מכתבים מסוציאליסטים מפורסמים באנגליה (כין חולשותיו הרומאנטיות של בעל „האמת“ היתה גם החולשה של שמירה על מכתבי־ידידים — שלא כמנהגם של מהפכנים ותיקים). לי ברמן הובל איפוא לבית־האסורים, וכעבור חדשים מספר הועמד למשפט (בנובמבר 1878), כאדם מסוכן למדינה. החשש שמא יחזירוהו לדוסיה הפיל עליו אימת־מוות, הוא הגן על עצמו בהצלחה ויצא ידי ענשו רק בחדשים נוספים אחדים של מאסר. ואולם המשטרה הווינאית לא ויתרה על מזימתה להכשיל את המהפכן היהודי, ותחת להביאו, כצאתו לחפשי, אל הגבול השווייצרי, כפי שהבטיחה לו — שלחה אותו לגרמניה. ושם העלילו עליו עלילות נוספות ו„כיבדוהו“ בשנה נוספת של מאסר.

במחברתו של צבי קרול, שנוכרה בהערה 1, הובאו דברי ה„נויא פראיא פראסא“ על לי ברמן ביום המשפט שלו בווינה, וכאן ייזכר מה שטיפוסי ביותר לגבי אישיותו של ה„ניהיליסטן“ בעל „הפנים המעניינים וטוב־הלב“: „...הוא מדבר בשקט ובשלווה, בהגיון ובמחשבה, אף כי לפעמים ניכרים בו גם סימני התרגשות פנימית חזקה; וזה בזמן שהיושב־ראש מציק לו בשאלותיו על־דבר אנשים הנזכרים במכתביו, או בזמן שנדמה לו, כי הוא מתפרץ שלא לצורך לתחום חייו הפרטיים. אז מתאדמים פניו ועיניו נוצצות, ובקושי עולה להחזירו לשלוותו... הוא חושב את עצמו למעונה בעד הצדק, והוא יודע כי עוד שלשלת ארוכה של ייסורים צפויה לו. אולם הוא חושב זאת לגורלו ולמטרת חייו, והוא ילך בדרך זאת עד הסוף“... לא עלה עוד, כנראה, על דעתו של הנאשם, שהסוף איננו רחוק ביותר: „שלשלת הייסורים“ שלו, שטבעותיה הודקו סביבו זה מזמן,

נעשתה אמנם כבדה הרבה יותר משהיתה, אך על ארכה לא נוספה הוספה גדולה ביותר.

»

הזכרנו כבר את שנת המאסר בגרמניה. — פרי בגידה מצד המשטרה האוסטרית זפרי זדון ורשע מצד המשטרה הפרוסית. נצדף לכך את מוסר הכליות על שמירת תעודות מסוכנות ללא צורך ממשי ואת הצל השחור של המשטרה הרוסית, שאיים מרחוק כאפשרות מקפיאת-דם — ונוכל לתאר לפנינו, מה היה מראהו ומצב-רוחו של האסיר, לאחר ששוחרר (בשנת 1880) והצליח להימלט סוף-סוף ללונדון. שם נמצאו עוד חברים-לדעה, ושואפי הדרור לא היו מושלבים כפושעים אל בתי-בלא אפלים: אולי שם הוא איפוא המקום להתחיל את החיים מחדש... מכל מקום לא היה לו ל לי בר מן מקלט אחר. ואולם אחרי המשבר הקשה שעבר עליו בווינה ובברלין ואחרי האכזבות הקודמות בלונדון, אי-אפשר היה שיתחיל מחדש את „נסינותיו“ בשדה הסוציאליות היהודית. הוא הוסיף אמנם להיפגש עם מספר חברים-מאז והתקרב בייחוד אל חבר חדש. וינצ'בסקי; אולם לפעילות של ממש לא היה מוכשר עוד, ובכל ישותו המדוכאה עשה רושם של אדם שספינתו נטרפה בים, והוא הושלך אל החוף ככלי אין חפץ בו. אחדים מפוגשיו באו אפילו לידי ההשערה, שדעתו לא היתה צלולה כל-צרכה; וכזאת חשב גם וינצ'בסקי, שהתייחס אליו בחיבה רבה, והשאיר לנו תיאור מפורט של חייו באותו פרק-זמן עגום. ואולם ראייה מכרעת אין לדבר. כי „שגעון“ הוא מונח סתמי יותר מדי, ויש שמתמשים בו על דרך ההפרזה במקום „נרגז“, „פוזר-נפש“, „מוזר“ או „משונה“ — בשעה שתארים אחרונים אלה הולמים על הרוב אנשים שדעתם בדרך-כלל שפויה, והם רחוקים מאוד מהיות „מטורפים“. על כל פנים מדבר וינצ'בסקי רק על „קורטוב של שגעון“. בין קווי אופיו של לי בר מן הוא מזכיר, דרך אגב, את נטייתו לנעלם, ולמבהיל: „כל מה שהיה קשור פחות או יותר אל הטמיר והמפיל-אימה עניין אותו במידה יתירה, והוא היה מקשיב למסופר וחוזר ומספר את הרברים בהתפעלות של תינוק, ששמע סיפור-ברים מפי הסבתה...“ אכן פרט זה מוסיף קו לאופיו

ר' את החלק השני של הספר, שנוכר בהערה הקודמת.

הדומאנטי של המהפכן, והוא בחינת סבלי־רושה או פליטת־השפעה מהסב ה"מקובל", אבל אין בו משום סימן לאי־נורמליות רוחנית איוו שהיא. ובאמת לא בו דאה וינצ'בסקי את שגונו של ליברמן, אלא באהבה מופלאה אחת, שפרחה פתאום בלבו הנענה ושיעבדה את כל חושיו, עד כדי ויתור על התחשבות בשכל הישר ובדרישות המציאות המעשית.

*

וזהו קיצור ה"רומאן" המוזר:

בלונדון התגוררה אז קרובתו של וינצ'בסקי, מרת רחל שר הזון, אם לשלושה ילדים, שבעלה קל־הדעת היה נעלם לפעמים לזמן בלתי־קבוע ומשאיר את המשפחה בלי אמצעי־קיום מספיקים. משום כך החזיקה האשה פנסיון קטן, ובוה מצאה את פרנסת ביתה. ליברמן היה בא שמה לאכול יחד עם וינצ'בסקי, ונעשה אחד כך אחד הדיירים המועטים של הפנסיון. האשה הפשוטה, בת השלושים וחמש בערך, היתה, כפי שמתאר אותה וינצ'בסקי, מלאת־חן, עליזה ונבונה, כשהוברר לה, כי הדייר המוזר־קצת והאב־למשפחה התאהב בה כנער מתבגר, לא התייחסה אל הענין ככובר־ראש, אך לא הראתה גם סימנים של מחאה ושל רגז. הבעל המתחמק נמצא בימים ההם במרחקים לא־ידועים, וסימני הערצה ודברי מחמאות מאת אדם מלומד ומנומס לא יכלו להזיק, אם כי גם "תועלת" לא היתה בהם... ואולם כשהודיע לה, שהוא פונה בהצעת גט אל אשתו ודודש ממנה שאף היא תיפרד מבעלה, כדי שתוכל להינשא לו, החליטה לבאר לו את טעותו. איומו, שהוא יאבד את עצמו לדעת כי אי־אפשר לו לחיות בלעדיה, הפחיד אותה, אבל לא השפיע את ההשפעה הרצויה. בינתיים קיבלה מכתב מבעלה, כי הוא התיישב בסיראקיוו שבמדינת ניו־יורק ופתח שם מאפיה, והוא מבקש ממנה שתבוא שמה עם הילדים, כדי לחדש את חיי משפחתם על בסיס קבוע.

האשה שמחה על ההזדמנות הטובה, ואילו האוהב האומלל חש, כי עם לכתה מעמו יכבה קו־האור האחרון בחייו הקודרים. הוא השיג איפוא כרטיס־נסיעה לניו־יורק וליווה שמה בחשאי את חברת־לבו הנערצה.

הוא לא הודיע לאיש על החלטתו זו, אלא שזמן לא רב לפני הנסיעה נתן מתנה לטוב שבידידיו אז, לווינצ'בסקי, את שני

הכרכים של „ופאָריד“ ואת מקטרת־השן שלו, שהיתה יקרה לו — למעשן המובהק — עד מאוד. „כי לי“ — הסביר לו — „לא יהיה בקרוב צורך בכל אלה“.

III

על חייו של לי ברמן בניו־יורק במשך חדשים מספר לא ידוע הרבה, פרט לזה שהיה מבקר לפעמים אספות, ויש שהרצה הרצאות. על סמך זה חשבה מרת שרה זון, כי הרומאן המוזר והמצער נגמר בשלום. ואולם זו היתה טעות. כי באחר הימים (19 בנובמבר, 1880) הופיע לי ברמן פתאום ברירתה — בעלה לא היה אז בבית — ואחרי שיחה, אשר תבנה נשאר בלתי־ידוע, נתן לבתה למזכרת מתנת־פרידה של חמשה־עשר דולארים של זהב, שהיו מוכנים בביסוס, התייצב בפני המראה וירה מאקדחו בראשו. בפנקסו נמצא כתוב: „היה שלום, העולם, אני מבקש, שאיש אל ידון אותי לכף חובה עד שיבוא למקומי“...

*

לדון לכף חובה — בוודאי לא. ואולם מן הראוי לנסות להבין את אשר התרחש בלבנו. שהאיש היה מאוכזב עד כדי יאוש לא ייפלא כלל, אחרי כל ההרפתקאות שעברו עליו בימי חייו הקצרים. אך לא ידוע בבירור, אם בשובו ללונדון בפעם האחרונה ניקר כבר במוחו הרעיון הקודר של איבוד עצמו לדעת.

לכאורה הדבר מסופק, משום שאדם אשר החיים נעשו עליו באמת למשא כבד עד בלתי־נשוא אינו עשוי להיגדר אחרי אהבה נלהבה, שיש בה משום תכנית־חיים ותקווה נעימה לימי אושר והנאה. בייחוד קשה לתאר דבר זה בנוגע לאדם, שאידיאל ציבורי נשגב עמד תמיד לנגד עיניו⁶, וטובת עצמו לא תפסה מקום של ממש בחייו. ואיך יוכל איש כזה למצוא נחמה אחרונה ב„אשרו“ הפרטי?

מלבד זאת מתארים אותו יודעיו כאיש עדין־רוח ונדיב־לב,

⁶ בשעת משפטו בווינה הודיע בתשובה לשאלת היושב־ראש, מהי דתו — כי הוא סוציאליסטן. והוסיף: „לפי לאומיותי הנגי יהודי, אך אינני שייך לשום אמונה“.

ואיך יכול היה להתאכזר אל משפחתו האהובה ולדרוש מאם ילדיו המסכנה „שחרור“, שהיה בו משום עלבון בל־יכופר?

על כל פנים לא היה באהבה זו שום „הגיון“ מבחינת התגלות אישיותו של האוהב, כפי שהכרנוה מהתנהגותו הקודמת: היא כאילו מתנגדת לכל ישותו, ועושה פלסטר את כל עברו היפה. ולכן נראתה בעיני הקרובים אליו כ„שגעון“. ואם צדקו במשפטם זה — הרי היא גם סיבה מספקת להתאבדותו, שיש בה סימנים בדורים למדי של הפרעה בשיווי־המשקל הרוחני.

ואולם יש כאן מקום גם להשערה אחרת מתקבלת יותר על הדעת. והיא: שמחשבת ההתאבדות קיננה במסתרי לבו של ליברמן זה מזמן. ובייחוד בשתי השנים של מאסר, לאחר כשלונו ב„האמת“, כשסכנת הגירוש לרוסיה הדריכה את מנוחתו בלי הפוגה וגולה את שנתו מעיניו. סכנה זו עברה אחר כך, ואולם המשבר הרוחני לא חלף. כי לא נמצא — ואי־אפשר היה שיימצא — בסיס ל„חיים חדשים“. הסוף הגורלי הלך הלוך והתקרב. ונגד סוף זה התקומם האל־ידע בכל תוקף. והנה ניתנה על־פי מקרה בלתי־צפוי הזדמנות לדחות את ההוצאה־לפועל של המעשה האחרון; נמצאה, כביכול, אחיזה בעוגן־הצלה, אשר קצת ביודעים ויותר־מכן בלא־יודעים, החזיק בו הטובע בשארית־כוחו...

בלי אהבה היסטורית זו של האיש, שקודם לכן לא היושעתו ודעתו פנויות לעסקי־אהבה, היתה אולי התאבדותו מקרימה או מאחרת קצת לבוא; אבל להימלט ממנה לא יכול עוד חלוץ־הרוח המדוכא. כי לאכזבה האישית־האנוכית קדמה אכזבה קשה ומייאשת הרבה יותר: לא נתגשם החלום על תנועה סוציאליסטית עברית רבת־תנופה, לא נתבצרה הבמה הספרותית העברית כמרכז־ביטוי לתנועה זו, ומה נשאר לו עוד בחיים? כלום יכול היה לחוות מראש, שמשאות־נפשו הנרחבות תקומנה במשך הזמן לתחייה ולפריחה לא־משוערה על אדמת ציון הרחוקה?

התאבדותו של „בר־דרורא“ קשורה כלפי חוץ ב„רומאן“ פרטי ארעי, ואילו כלפי פנים מעורים שרשיה באהבה רחבה ועמוקה הרבה־יותר, שלא באה על סיפוקה: אהבת־עולם אל עמו זאל המין האנושי כולו.